

TANZİMAT (تنظیمات)

Sultan Abdülmecid'in yayımladığı
mülki islahat programı
ve bunun uygulandığı dönem.

Sözlükte “düzenlemek, sıraya koymak, islah etmek” anlamındaki **tanzim** kelimesinin çoğulu olan **tanzimât** literatürde “mülki idareyi islah ve yeniden organize etme” mânasında kullanılır, ayrıca bu düzenlemelerin yapıldığı dönemi nitelendirir. Son araştırmalar genellikle, 3 Kasım 1839'da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile (Tanzimat Fermanı) başlatılan dönemin ilk icraatlarının 1830 yılına kadar geri götürülebileceğini ortaya koymuştur. Ne zaman sona erdiği ise tartışmalı olup bunun için Sadrazam Âli Paşa'nın öldüğü 1871, Midhat Paşa'nın sürgüne gönderildiği 1877, Meclis-i Meb'ûsân'ın kapatıldığı 1878 veya Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulduğu 1881 gibi tarihler verilir; ancak 1878'de meclisin kapatılmasıyla dönemin sona erdiği yönünde genel bir fikir oluşmuştur.

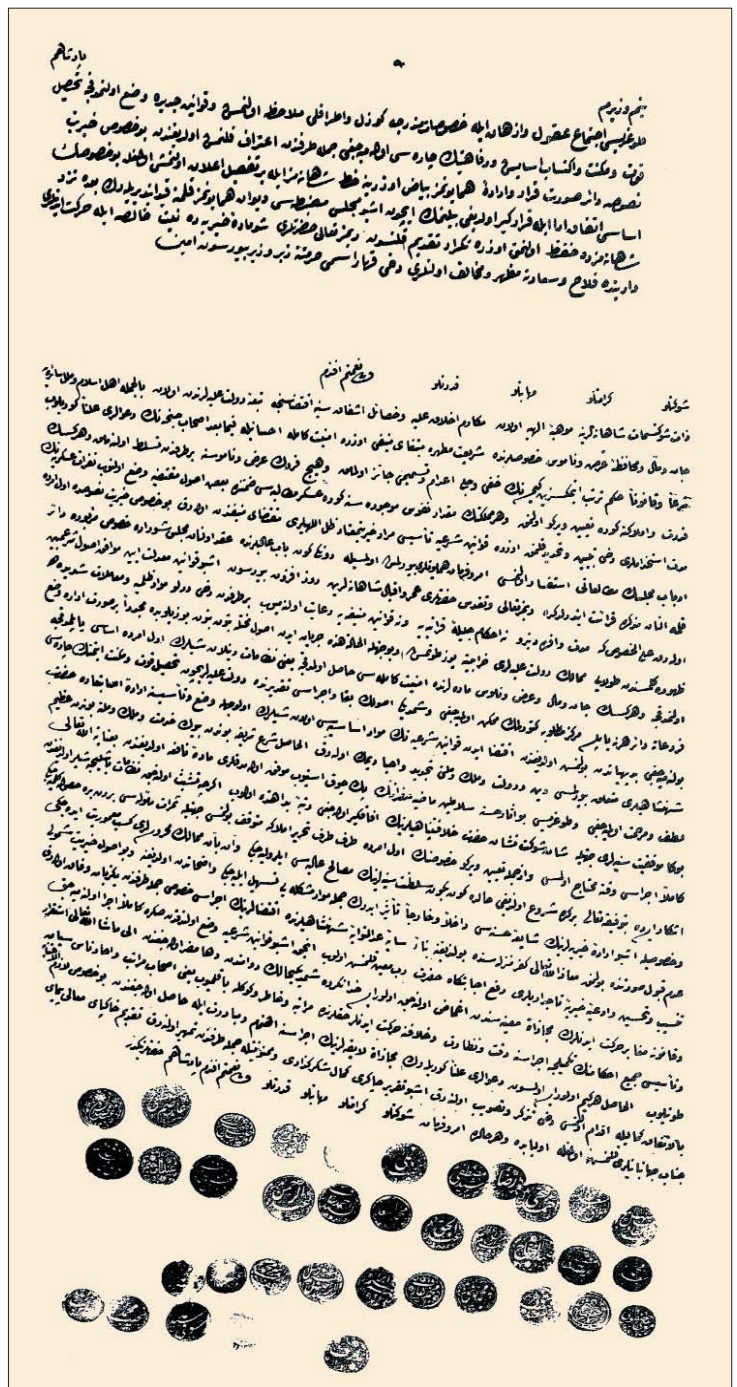
II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra 1830'ların başından itibaren Osmanlı merkez teşkilâtını tamamen değiştirdi. 1831'de sarayda önemli bir müesseseye olan silâhdarlığı lağvetti; sır kâtipliğini Mâbeyin başkâtipliğine dönüştürerek saray sekreteryasını meydana getirdi. İki yıl sonra Mâbeyin Müşirliği'ni kurdu ve Enderûn-ı Hümayun'un oda nizamını yeniden düzenledi. Bunun yanında Bâbîâlî'deki kurumların isimlerini değiştirdi ve görev alanları daha açık biçimde tanımlanmış uzmanlık birimleri olan nezaretleri teşkil etti. Meclis-i Vâlâ gibi yüksek meclislerin yanında nezaretlere gördükleri işlerde yardımcı olmak üzere bazı meclisler kurdu. 24 Mart 1838'de teşkil ettiği Meclis-i Vâlâ'nın kuruluş amacını, yapmayı düşündüğü ve Tanzimât-ı Hayriyye (Tanzimât-ı Mülkiyye) diye nitelendirdiği islahatı tesbit ve müzakere şekli olarak belirledi (*Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 163, 11 Muharrem 1254, s. 2). Bu adlandırma onun tasarladığı reformların genel adıydı. Mayıs 1838'de biri ule-

mâ, diğeri memurlar için iki ceza kanunu hazırlattı.

İngilizler'le yapılan Baltalimanı Ticaret Muahedesi ve ardından diğer Avrupa devletleriyle imzalanan benzer antlaşmalar neticesinde gümrük gelirleri azaldığı gibi

yabancıların ülke içinde ticarete dahil olmalarıyla birlikte yabancı tüccar sayısı arttı ve bunlarla ilgili davalar önemli bir sorun meydana getirdi. 24 Mayıs 1839'da ticaret, sanayi ve tarımı geliştirmek amacıyla çalışmalar yapmak üzere Ticaret Nezâ-

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânından önce toplanıp Tanzimat'ın ilkelerini belirleyen Meclis-i Meşveret'in mazbatası ve Sultan Abdülmecid'in hatt-ı hümayunu (TSM.A, nr. E 3084/2)

TANZİMAT

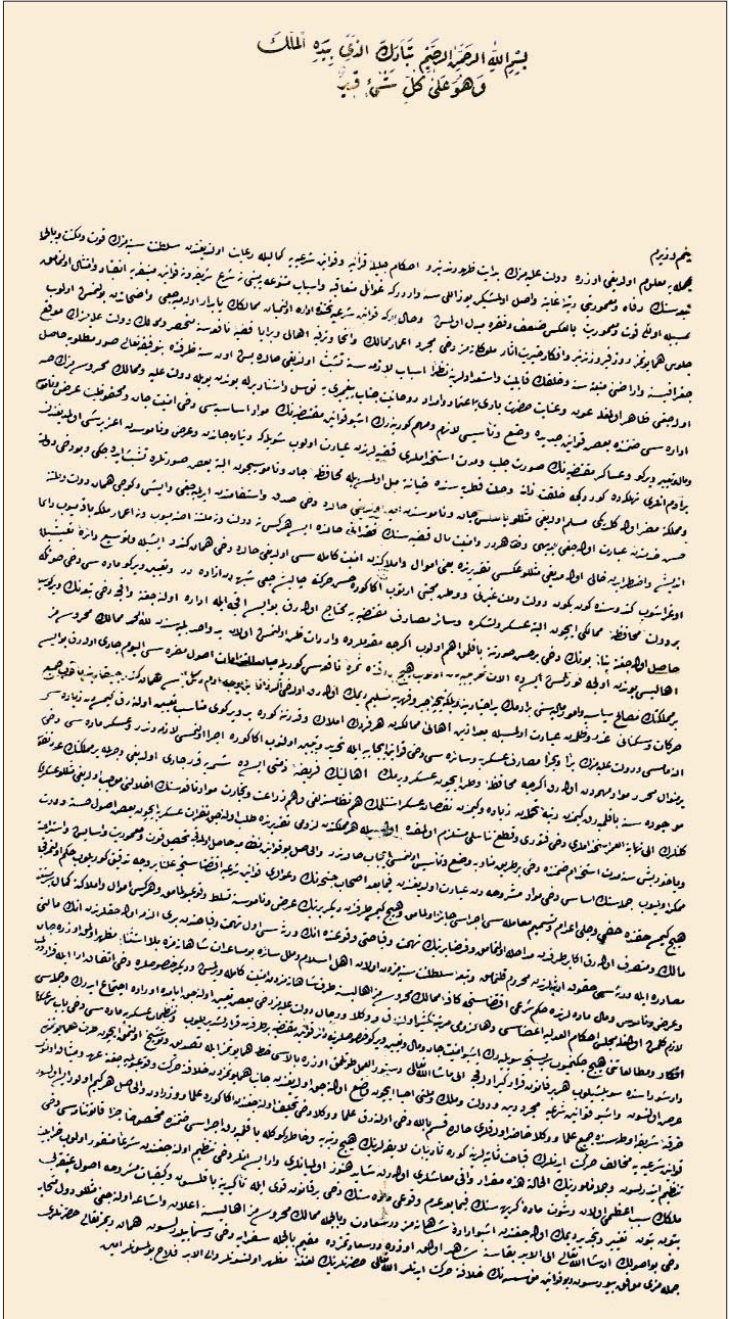
reti ve aynı yıl içerisinde bir mahkeme-i ticâret kuruldu. Başkanlığını Ticaret nâzırının yaptığı mahkemede tüccar temsilcileri de bulunuyordu. II. Mahmud döneminin sonlarına doğru, yaklaşık sekiz yıldan beri devleti uğraştıran Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın yol açtığı Mısır meselesi tekrar ortaya çıktı ve isyanla uğraşan ordunun masrafları hazineyi sıkıntıya soktu. 24 Haziran 1839'da Mısır kuvvetlerinin Osmanlı ordusunu Nizip'te ağır bir yenilgiye uğratmasının ardından 1 Temmuz'da II. Mahmud vefat etti ve yerine oğlu Abdülmecid geçti.

Tanzimat'la ilgili literatürde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun hazırlanıp ilân edilmesi sürecinde Mustafa Reşid Paşa'ya çok merkezî bir yer verilmektedir. Bunda gerçek payı bulunmakla birlikte saray, ulemâ, sivil ve askerî bürokrasi arasında ciddi bir mutabakat olmaksızın genç bir bürokratin girişimiyle böyle önemli bir dönüştürmenin sağlandığının iddia edilmesi inan-dırıcı değildir. Nitekim Sultan Abdülmecid'in 17 Temmuz 1839'da yayımladığı cülûs hatt-ı hümayununda bütün devlet işlerinde kanuna ve hakkaniyete uyulması, rüşvet ve zulümden kaçınılması, ülkede yaşayan müslim-gayri müslim bütün halkın güvenliğinin sağlanması, canından, malından ve meskeninden emin kılınması, saraya hediye gönderilmemesi ve bürokratların bu tür hediyeleri kabul etmemesi gibi Tanzimat Fermanı'nın önemli ilkeleri mevcuttu; ayrıca rüşvet alanların cezalandırılacağına vurgu yapılmaktaydı (*Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 182, 16 Cemâziyelevvel 1255, s. 2). Padişah taşraya gönderdiği diğer bir hatt-ı hümayunla vali, vezir, ferik, müte-sellim ve mübaşir gibi görevlilerden yol masraflarını kesinlikle halka yüklememelerini, cerîme, câize gibi isimlerle halktan hiçbir şey talep etmemelerini ve kimseye angarya yüklememelerini istedi. Mustafa Reşid Paşa'nın bu hatt-ı hümayunlardan yaklaşık bir buçuk ay sonra Londra'dan İstanbul'a dönmesi, söz konusu ilkelerin Osmanlı başşehirindeki diğer bürokratların mutabakatıyla ortaya konduğunu göstermektedir. Bunun dışında, Reşid Paşa'nın dönmesinin ardından Tanzimat'ın ilânından önce Sultan Abdülmecid'in emriyle Sadrazam Koca Hüseyin Paşa'nın başkanlığında Bâbü'l-İde bir meşveret meclisi toplandı. Otuz sekiz yüksek bürokrat ve ilmiye mensubunun katıldığı bu mecliste kabul edilen ilkeler padişah tarafından da onaylandı. Meclis mazbatasının altında mühür bulunanların yarısı ulemâdandı. Sırası değişimle beraber mazbata ile Gülhane

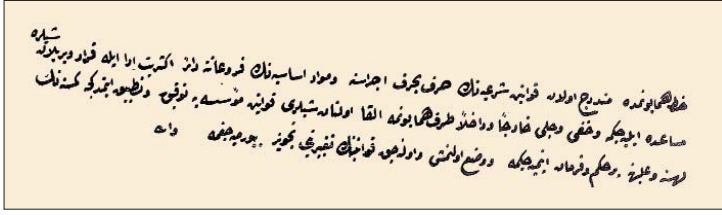
Hatt-ı Hümayunu'nda yer alan ilkeler hemen hemen aynıdır (TSMA, nr. E 3084/2). Bu da Tanzimat Fermanı gibi önemli bir ıslahat programını tek başına Mustafa Reşid Paşa'ya nisbet etmenin doğru sayılmadığını ve fermanın dış etkilere ziyade Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinin ürünü olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa 3 Kasım 1839'da Gülhane meydanında vükelâ, ricâl, ulemâ, Rum ve Ermeni patrikleri, hahambaşı, esnaf temsilcileri, sefirler ve diğer hazır bulunanların önünde Tanzimat Fermanı'nı okudu. Sultan Abdülmecid töreni Gülhane Kasrı'ndan izledi.

Ferman, kurulduğundan itibaren Kur'an hükümlerine ve şeriata uyulduğu için devletin güçlü, ülkenin mâmur ve halkın refah içinde olduğu; ancak 150 yıldan beri bunlara riayet edilmediğinden bu durumun zaaf ve fakirliğe dönüştüğünü; coğrafi konumu, arazilerinin verimliliği ve halkının çalışkanlığı göz önünde tutulduğunda gerekli tedbirlerin alınması halinde devletin beş on yıl içerisinde eski durumuna kavuşacağı tesbitiyle başlar. Bunun için hazırlanması gereken yeni kanunların esasları can güvenliği, mal, ırz ve namusun korunması, vergilerin düzenlenmesi, asker alımının ıslahı şeklinde belirlenir. Bu arada halkı ve hazineyi zarara uğratan iltizam usulü-

Sultan Abdülmecid'in 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı (BA, İrade Mesâil-i Mühimme, nr. 24)

Sultan
Abdülmecid'in
Tanzimat gereği
yapmış olduğu
yeminin metni
(TSMA,
nr. E 3084/1)

nün sakıncalarından söz edilerek kaldırılacağına dair işaret verilir. Verginin herkesin gücü nisbetinde tahsil edilmesi ve kimse-den fazladan bir şey istenmemesine vurgu yapılır. Askerlik süresinin belirsizliğinden ve askerlerin bir nisbet dahilinde değil gelişigüzel alınmasından şikâyet edilir. Bu uygulamanın tarımı, ticareti ve nüfus artışını olumsuz yönde etkilediğine, dolayısıyla askerlik süresinin dört veya beş yıl olarak belirlenmesi gerektiğine vurgu yapılır. Hiç kimse için yargılanmadan ölüm hükmünün verilmemesi, herkesin malına mülküne istediği gibi tasarruf edebilmesi, bu haklardan müslim-gayri müslim bütün tebaanın aynı şekilde yararlanması, bu konuları görüşmek üzere görevlendirilen Meclis-i Vâlâ'nın üye sayısının artırılması, vükelâ ile ricâlin de zaman zaman meclisin toplantılarına katılması, askerî düzenlemelerin Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de müzakere edilip belirlenmesi, ülkenin harap olmasına yol açan rüşveti önlemek amacıyla etkili bir kanun hazırlanması ve bu fermanın bütün iç ve dış kamuoyuna duyurulması kararlaştırılır (*Düstur*, Birinci tertip, İstanbul 1289, I, 4-7).

Reşid Paşa'nın hatt-ı hümayunu okumasının ardından toplar atıldı ve kurbanlar kesildi. Sultan Abdülmecid ilân edilen hususlara uyacağına dair Hırka-i Şerif Daïresi'nde, "Hatt-ı hümayunumda münderiç olan kavânin-i şer'iyyenin harf-be-harf icrasına ve mevâdd-i esâsiyyenin fûrûâtına dair ekseriyyet-i ârâ ile karar verilen şeylere müsaade eyleyeceğime ve hafî ve celî hâricen ve dâhilen taraf-ı hümayunuma ilkâ olunan şeyleri kavânin-i müessiseye tevfiik ve tatbik etmedikçe kimsenin lehine ve aleyhine bir hüküm ve ferman etmeyeceğime ve vazolunmuş ve oluncak kavâninin tağyirini tecviz buyurmayaçağım, vallahil!" şeklinde yemin etti (TSMA, nr. E 3084/1). Fermana göre vükelâ, devlet memurları ve ulemânın da yemin etmesi, buna uymayanların rütbesine bakılmayıp cezalandırılması gerekiyordu. Fermanın ilânından beş gün sonra yapılan bir düzenlemeyle vükelâ, büyük ulemâ ve önde gelen devlet ricâlinin padişah, sad-

razam, şeyhülislâm, serasker, darphâne müşiri ve hariciye nâzırının huzurunda yemin ederek görevlerine başlamaları kararlaştırıldı.

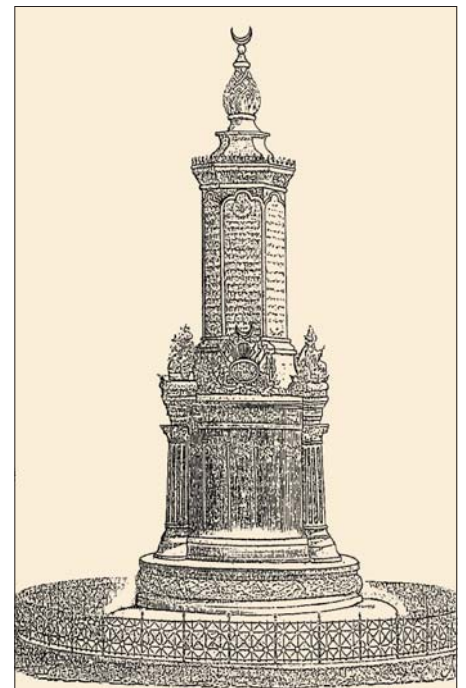
Tanzimat Fermanı, Osmanlı idarî geleneğinde öteden beri uygulanan, tahta çıkan sultanlar tarafından ilân edilen ve "adaletnâme" adı verilen hatt-ı hümayunlar içinde değerlendirilebilir; ancak bu ferman geleneksel yapıyı kökten sarsacak yenilikler getirmekteydi. Müslim-gayri müslim eşitliği, Yunan ve Sırp isyanlarıyla birlikte milliyetçi bir tutum sergileyen gayri müslimlerin imparatorluktan ayrılmasını önlemek amacıyla ortaya atılan ve daha sonra sık sık vurgu yapılan bir Osmanlı milleti teşkil etmeyi hedefleyen önemli projenin ilk adımıydı. Tanzimatçılar bu metnin ilân edildiği yere bir âbide dikmeyi düşündüler, hatta şeklini de belirlediler. Fakat saray sınırları içinde kalacağından halkın ziyaretinin zor olacağı gerekçesiyle bundan vazgeçildi. Bir ara gündeme gelen âbidenin Beyazıt Meydanı'na dikilmesi düşüncesi de gerçekleşmedi. Tanzimat Fermanı dış kamuoyunda farklı tepkilerle karşılandı. İngiliz ve Fransız kamuoyu fermanı olumlu, Avusturya ve Rusya olumsuz karşıladı. Bu düzenlemeyle padişahın ve üst düzey yöneticilerin yetkilerinin sınırlandırıldığını gören Avusturya Başbakanı Prens Metternich ülkesinde de benzer taleplerle karşılaşabileceği endişesiyle reformları eleştirdi. Rusya ise iç ve dış siyasette devlete güç katacağı ve İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkinliklerini arttıracacağı kaygısıyla yeni kararlara karşı olumsuz bir tavır takındı.

Valilere gönderilen sûretleri ve *Takvîm-i Vekâyi'* vasıtasıyla Tanzimat Fermanı bütün ülkeye duyuruldu. Valilerden halkın ileri gelenlerini meydanlarda tolayıp fermanı okumaları, herkese içeriğini "güzcelce" anlatmaları ve ayrıntıları daha sonra belirlenecek olan vergi ve askerlik dışındaki maddelerini hemen uygulamaya koymaları istendi. Zira hükümet fermanın yanlış yorumlanıp ülkede isyanların çıkmasından endişe etmekteydi. Nitekim Osmanlı tebaasını meydana getiren her zümre fermanı kendi açısından yorumladı; müslümanlar gayri müslimlere

verilen yeni haklardan hoşlanmadı; gayri müslimler ise büyük bir beklenti ve ümitde kapıldı. Öte yandan çıkarları zedelenen ulemâ, âyan ve hatta valiler şeriatın çiğnendiğini ve müslümanların "gâvurlar"la aynı seviyeye getirildiğini söyleyerek halkı tahrik etti. Hükümet Tanzimat reformlarını uygulama bağlamında bu duruma hazırlıklı değildi. Dolayısıyla öngörülen ıslahat ülkenin tamamında değil öncelikle Edirne, Bursa, İzmir, Ankara, Aydın, Konya ve Sivas gibi nisbeten merkeze yakın, yapılanların kolaylıkla denetlenebileceği yerlerde uygulamaya konuldu. Trabzon eyaleti önce bu kapsamda değerlendirildi, ancak ortaya çıkan tepkiler yüzünden uygulama ertelendi. Merkezle ciddi sorunlar yaşayan Mısır eyaleti de çok uzak olmasına rağmen uygulama kapsamına alındı ve 6 Aralık 1839 tarihli fermanla Mehmed Ali Paşa'dan Tanzimat'ı Mısır'da uygulaması istendi. Paşa fermanı ilân edeceğini, idaresi altındaki yerlerde bu ilkeleri zaten bir süreden beri uyguladığını bildirdi. İki tarafın birbirine karşı bu tavır aslında bir güç gösterisine ve rekabete işaret etmekteydi.

Tanzimat'ın en önemli maddelerinden biri iltizamın kaldırılmasına ve çeşitli isimler altında alınan vergilerin yerine herkes-ten geliri oranında bir verginin tahsiline

Tanzimat Âbidesi'nin 8 Eylül 1855 tarihli *L'illustration* dergisinde yayımlanan gravürü

TANZİMAT

yönelikti. Merkezde malî bir yönetimin kurulabilmesi, yani gelirlerin hazineye toplanıp harcamaların da buradan yapılabilmesi için merkez ve taşra teşkilâtının buna göre düzenlenip öncelikle halkın gelir seviyesinin belirlenmesi gerekiyordu; ancak II. Mahmud'un başlattığı malî islahat henüz istikrar bulmamıştı. Nitekim 28 Şubat 1838'de Hazîne-i Âmire ile Mansûre Hazinesi'ni Umûr-ı Mâliyye Nezâreti adıyla birleştiren ve müsâdereyi kaldırıp memurlara maaş bağlayan II. Mahmud'un ölümünden iki ay sonra 2 Eylül 1839'da Maliye Nezâreti lağvedilip Hazîne-i Âmire ile Hazîne-i Mukâtaât defterdarlıkları kuruldu. Böyle istikrarsız bir ortamda valilere sadece eyaletin güvenliğiyle ilgili hususlar bırakılarak iltizam usulü kaldırıldı; vergi toplama görevi merkezden geniş yetkilerle gönderilen muhassıl-ı emvâllere verildi. Bu düzenlemelere göre 19 Ocak 1840'ta Tanzimat'ın uygulandığı yerlerin malî işleriyle ilgilenmek üzere Maliye Nezâreti yeniden kuruldu; eski usulün tatbik edildiği alanlar ise Hazâin-i Âmire defterdarlığının sorumluluğunda kaldı. Fakat bu iki başlı yönetim malî kargaşayı daha da arttırdı ve Nisan 1840'ta defterdarlık kaldırılıp nezâret tekrar maliyenin yegâne sorumlusu oldu. Bu arada 9 Eylül 1840'ta nezâretin maiyetinde Meclis-i Muhâsebe-i Mâliyye teşkil edildi.

25 Ocak 1840 tarihli nizamnâme ile muhassılların çalışma esasları belirlendi. Sancak merkezlerinde kendilerine yardım edecek bir muhassıllık meclisinin (büyük meclis) kurulması ve yerel yöneticilerle müslim-gayri müslim bütün halkın bu meclislerde temsil edilmesi, eyalet merkezlerinde müşirin başkanlığında meclislerin teşkili, muhassıl bulunmayan kaza, kasaba ve köylerde beş üyeden oluşan küçük meclislerin kurulması, iltizamın kaldırılmasıyla meydana gelecek vergi kaybı için halktan peşin bir vergi alınıp bu meblağın daha sonra belirlenecek gerçek vergiden düşülmesi kararlaştırıldı. Cizye tahsilinde ise daha önce yerel biçimde uygulanan makûtû bir meblağın alınması usulü Tanzimat'la birlikte bütün ülkeye yaygınlaştırılıp cizyedarlık memuriyeti kaldırıldı. Böylece düşük gelirli (ednâ), orta halli (evsat) ve zengin (âlâ) olmak üzere merkezde düzenlenen cizye defterlerinin muhassıllara verilmesi, onların kocabaşilar vasıtasıyla bu vergileri tahsil edip merkeze göndermesi usulü benimsendi. Nâibler maaşa bağlandı; vali ve diğer taşra görevlilerinin halktan çeşitli isimler altında aldıkları aynı veya nakdî bütün vergi ve aidatlar kaldırıldı.

İltizamın lağvı ve yeni sistemin kurulması sürecinde hazine gelirlerinde büyük düşüşler görüldü. Hükümet maliyede ortaya çıkan açığı kâğıt para emisyonuyla kapatmak istedi ve Ocak 1840'ta % 12,5 faizli ilk kâğıt paralar piyasaya sürüldü.

Tanzimat Fermanı'na göre yeniden düzenlenerek üye sayısı ve yetkileri artırılan Meclis-i Vâlâ, Tanzimat döneminde Hariciye Nezâreti'yle birlikte reformlar için önemli bir görev üstlendi ve ilk on beş yılda yapılan hemen bütün yenilikler bu iki kurumun öncülüğünde gerçekleştirildi. Tüzüklerin uygulanıp uygulanmadığını denetleme yetkisine sahip olan meclis aynı zamanda bir yüksek mahkeme görevini yerine getiriyordu. Nitekim meclis Hüseyin Paşa, Âkif Paşa, Nâfiz Paşa, Tâhir Paşa ve Hasib Paşa gibi üst düzey bürokratları ve muhalifleri Tanzimat'a aykırı hareket ettikleri gerekçesiyle yargılayıp cezalandırdı. Kanun ve nizamnâmelerin çıkarılmasından arazi anlaşmazlıklarına kadar her konuyla ilgilendi. Taşrada yapılan reformların teftişi Tanzimat'ın ilk aylarından itibaren gündeme geldi. 28 Mart 1840'ta Meclis-i Vâlâ üyesi Ârif Hikmet Bey Rumeli'yi ve Meclis-i Nâfia müftüsü Çerkeş Mehmed Efendi Anadolu'yu teftişle görevlendirildi. Müfettişler hazırladıkları geniş raporları hükümete sundular. 3 Mayıs 1840'ta kırk bir maddelik ceza kanunu yayımlandı. Daha ziyade ta'zir cezalarını düzenleyen bu kanunda mürtedlere verilen ölüm cezasının kaldırılmaması Avrupalıların tepkisine yol açtı. Bu kanun içeriğiyle yerli hukuktan mülhem olsa da yöntemi bakımından Avrupa etkisi taşımaktadır. Hükümet yaptığı düzenlemeleri resmî *Takvîm-i Vekâyi'* ve 31 Temmuz 1840'tan itibaren W. Churchill tarafından devlet desteğiyle çıkarılan *Cerîde-i Havâdis'*le halka ve yetkililere ulaştırıyordu. Bunun dışında önemli düzenlemeler "varaka-i mahsûsa" denilen tek yapraklık eklerle halka bildiriliyordu. Daha geniş kesimlere hitap etmek amacıyla *Takvîm-i Vekâyi'*de olduğu gibi *Cerîde-i Havâdis'*te Ermeni harfleriyle Türkçe ve Arapça sayılar neşredildi. 23 Ekim 1840'ta Ticaret Nezâreti'ne bağlı bir müdürlük şeklinde Posta Nezâreti kuruldu; böylece Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen resmî yazışmalarla birlikte ilk defa mektup vb. nin kabulüne başlandı. Taşrada önemli merkezlere posta müdürleri tayin edildi.

İlk yıllarda kuruluş amacına uygun faaliyetler yapamayan Ticaret Nezâreti, İstanbul Gümrük Emaneti'ne ilhak edildi. Hazine gelirlerinin mahallî idareciler elinde

telef olmasını önlemeyi amaçlayan yeni sistemden çıkarları zedelenen vali, mütesellim, eşraf, âyan, sarraf, mültezim, voyvoda gibi zengin zümreler Tanzimat'ı başarısızlığa uğratmak için halkı kıskırtıp çeşitli engellemelere başvurdular. Zira bunlar, vergi oranının gelire göre tesbitiyle birlikte daha fazla vergi verecekleri gibi öteden beri kendilerine tanınan muafiyetleri de kaybetmişlerdi. Bulgarlar 1841 Nisanında Niş'te ciddi bir isyan çıkardı; Tokat'ta ise bir muhassıl öldürüldü. Taşradaki meclisler düzenli toplanmadığı gibi merkezî hükümetin taşra yönetiminden uzaklaştırmak istediği âyan ve eşraf bu meclislerde etkinliği ele geçirecek statükonun değişmesine karşı direndi. Bu sıkıntılara nitelikli eleman yokluğu da eklenince muhassıllıktan beklenen yarar sağlanamadı ve başarısızlığa mahkûm edilen yeni sistem 1842 yılının başında kaldırılarak iltizam usulüne geri dönüldü. Eyaletlere geniş yetkilere sahip defterdarlar gönderildi. Muhassıllık meclisleri memleket meclisi adıyla faaliyetlerini sürdürüp daha sonra eyalet meclisi ismini aldı. Tanzimat dönemi malî reformları başarılı olmadı. Etkili bir tahsilât sisteminin kurulamaması, iltizamın kaldırılmaması, gelirlerin mültezim ve görevliler elinde telef olması ve maliyenin sağlam bir yapıya kavuşturulamaması başarısızlığı beraberinde getirdi.

Tanzimat Fermanı'nın en önemli maddelerinden biri olan askerlikle ilgili meselelere üç yıl el atılmadı. Yeniçeriliğin kaldırılmasından beri asker alımları gelişigüzel yapıldığı gibi askerlik süresi de belirlenmemişti. Askere alınan gençlerin vazifesi sağ kaldıkça ve gücü kuvveti yerinde oldukça devam etmekteydi. 1843'te Hasa Müşiri Rızâ Paşa bu sorunu çözmekle görevlendirildi; yeni düzenlemeler seraskerlikte ümerâ, ulemâ, vüzerâ ve ricâlden oluşan geçici bir meclis tarafından görüldü. 6 Eylül 1843'te askere alınacak kişilerin kura ile tesbiti, Mart 1844'ten itibaren fiilî askerlik süresinin beş ve redifliğin yedi yıla sınırlandırılması, mevcut askerlerin % 20'sinin her yıl yenileriyle değiştirilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca ordu sistemine geçildi ve Hasa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu, Arabistan olmak üzere beş ordu kurularak her birinin bünyesinde birer meclis teşkil edildi (*Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 258, 24 Şâban 1259, s. 2-3). Bu düzenlemeler sırasında öteden beri seraskerlikçe sağlanan İstanbul'un güvenlik işlerinin islahı da gündeme geldi. İstanbul, Üsküdar ve Boğaziçi'nin güvenliğiyle ilgilenmek üzere 1845'te Zaptiye Müşirliği ku-

ruldu (*Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 297, 11 Safer 1262, s. 3).

Sultan Abdülmecid, reformların uygulanmasını yerinde görmek ve halkın şikâyetlerini bizzat dinlemek amacıyla 1844'te İzmit, Bursa, Çanakkale ve Adalar'a seyahatte bulundu. Aynı tarihte genel nüfus sayımı yapıldı ve Osmanlı nüfusu yaklaşık 35 milyon olarak tesbit edildi. 1844'te çıkarılan Tashîh-i Ayâr Fermanı'yla sikkede konusu düzene konularak 1 altın lira = 100 gümüş kuruş esası getirildi ve çift metal sistemine geçildi. Yıl sonuna doğru gerçekleştirilen bir düzenlemeyle hazineye yeni gelir kaynakları sağlamak için "evrâk-ı sahîha" denilen ve damga pulunun ilk şekli olan değerli kâğıtların basımı kararlaştırıldı. Bunlar borçlanma, kefalet, sözleşme gibi muamelelerde kullanılmakta ve üzerinde yazılı değerden satılmaktaydı. Mart 1845'ten itibaren Erzurum ve Diyarbakir eyaletlerinin Tanzimat kapsamına alınması üzerine Van ve civarında isyanlar çıktı. Cizre yöresinde baş gösteren Bedirhan Bey isyanı bastırılarak bölgenin idaresi yeniden düzenlendi. Bölgede Tanzimat'a tepkiler daha ziyade yurtluk-ocaklık sistemiyle toprağa tasarruf eden gruplardan kaynaklanıyordu. Diyarbakir'de bunlara maaş bağlandı ve ellerindeki topraklar hazineye aktarıldı, bir kısmı da kaza müdürlüklerine getirildi.

1845'te Meclis-i Vâlâ Başkanı Süleyman Paşa'nın girişimiyle taşradaki sorunların belirlenmesi için her eyaletten müslimgayri müslim birer temsilci İstanbul'a davet edildi. Bunların Meclis-i Vâlâ'da dile getirdikleri hususlar vergi ve ulaşım konularında yoğunlaşmaktaydı. Sonuçta Meclis-i Vâlâ'ya bağlı olarak Anadolu ve Rumeli'ye beşer geçici imar meclisinin gönderilmesi kararlaştırıldı. Meclisler yaptıkları çalışmalarını rapor halinde Meclis-i Vâlâ'ya sundu. Süleyman Paşa'nın görevden alınmasıyla bu önemli proje yarım kaldığı gibi imar meclisleri vasıtasıyla yapımına başlanan Trabzon-Erzurum ve Bursa-Gemlik yolları da uzun süre tamamlanamadı. Bu arada İstanbul Gümrüğü'ne ilhak edilen Ticaret Nezâreti, gümrüğün işlerinin çokluğu dolayısıyla 1845'te buradan ayrılıp tekrar müstakil hale getirildi. Ancak nezâret ülkede ticaret, tarım ve sanayinin geliştirilmesi bağlamında fikir üretme ve gerekli ortamı hazırlama yönünde beklenen çalışmaları yapamadı ve tüccarların davasına bakan bir ticaret mahkemesinden ibaret kaldı. Reformların başarısı için en önemli unsur olan eğitim konusuna ise Tanzimatçılar geç el attı. Sultan Abdülme-

cid, 1845'te mekteplerin yaygınlaştırılması gerektiğini belirterek reformların başarısıyla eğitim arasındaki ilişkiye dikkat çekti. Bunun üzerine kurulan Meclis-i Muvakkat sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerle bir dârülfünunun açılmasına dair tasarılar hazırlandı. 27 Haziran 1846'da Meclis-i Vâlâ ile Hariciye Nezâreti'nin denetimi altında Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'nin teşkiliyle birlikte şeyhülislâmlığın kontrolündeki eğitim işleri hükümetin denetimine girdi. Meclisin kararlarını uygulamak için 13 Kasım 1846'da Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti kuruldu.

Sultan Abdülmecid 29 Nisan 1846'da teftiş amacıyla Edirne'ye ve Varna'ya gitti; seyahati esnasında uygulamada gördüğü eksikliklerle halkın şikâyetlerini hükümete bildirdi (Lutfî, VIII, 93-98). Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa 1846 Ağustosunda İstanbul'a gelerek padişaha itaatini sundu. Aynı yıl taşra teşkilâtı düzenlenip eyalet sayısı arttırıldı. 28 Eylül 1846'da Mustafa Reşid Paşa sadârete getirildi. Bâbîâlî'de bir devlet arşivi (Hazîne-i Evrâk) kurularak belgelerin tasnifine ve muhafazasına ön ayak olundu. 1847'de ilk defa devlet salnâmesi çıkarıldı; ilk rüşdiye mektebi açıldı. Ticaret Mahkemesi on dört üyesinin yarısını sefirlerin seçtiği karma bir mahkeme haline getirildi. Bu tarihte Trabzon eyaleti Tanzimat kapsamına alındı. 23 Nisan 1847 tarihli padişah iradesi ve ardından hazırlanan Tapu Nizamnâmesi'yle erkek ve kız çocuklarının babalarının mirasından eşit pay almaları sağlandı. 1848'de ortaya çıkan ve Avrupa'yı sarsan ihtilâller Osmanlı ülkesini de etkiledi. Voyvodaların kötü idaresine karşı isyan eden Eflak ve Boğdan'ın bazı yerlerini Rusya'nın işgal etmesi üzerine Osmanlı kuvvetleri Eflak'a girdi ve ertesi yıl imzalanan Baltalimanı Muahedesi'yle konu çözüme kavuşturuldu. Rusya ve Avusturya'ya karşı yaptığı mücadeleyi kaybeden Macarlar Osmanlı Devleti'ne sığındı. Sığınmacılar iade edilmeyince mesele Osmanlı Devleti'yle Avusturya ve Rusya arasında siyasî bir krize dönüştü. 1850'de Mekteb-i Tıbbiyye tarafından ilk Türkçe dergi olan *Vekâyi-i Tıbbiyye* çıkarıldı; taşra teşkilâtı esaslı bir düzenlemeye tâbi tutuldu.

Osmanlı Devleti, özellikle Ermeniler arasında yapılan misyonerlik faaliyetleri neticesinde belli bir sayıya ulaşan Protestanlar'ı İngiltere'nin baskısıyla 1850'de ayrı bir "millet" olarak tanıdı. Yine hassas iç dengeleri sebebiyle o zamana kadar Tanzimat'a dahil edilemeyen Bosna-Hersek eyaleti Tanzimat kapsamına alındı. Bu ta-

rihte Tanzimat'ın uygulanmasında yapılan haksızlıklarla ilgili gelen şikâyetler üzerine eski Filibe valisi İsmet Paşa Anadolu, eski Tırhala mutasarrıfı Sâmî Paşa Rumeli taraflarını teftişle görevlendirdi (*Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 437, 26 Muharrem 1267, s. 3). Tanzimat döneminde Avrupa devletlerinin hukukundan yapılan aktarımların ilki olan ve 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun birinci ve üçüncü kitaplarının tercüme ve adapte edilmesiyle meydana getirilen Kânunnâme-i Ticâret neşredildi. Avrupa ve özellikle Fransız hukukundan bu adaptasyonlar faiz konusunda olduğu gibi zaman zaman İslâm hukukuyla çatıştı (bk. **BATILILAŞMA**). 1850'nin sonlarına doğru şehir içi ulaşımında önemli bir adım atıldı ve Boğaziçi'nde vapur işletmeciliği yapmak üzere Şirket-i Hayriyye kuruldu. 1851'de telif ve tercüme kitapların hazırlanması amacıyla Encümen-i Dâniş oluşturuldu. Ancak bu kurum, *Târih-i Cevdet* gibi bir iki eser dışında verimli çalışmalar yapmadan siyasî çekişmelere kurban edildi. Mevcut ceza kanununun eksikliklerini gidermek için Kânûn-i Cedîd hazırlandı; bu kanunun en önemli yanı kamu davası anlayışını getirmesiydi. Mısır Valisi Abbas Hilmi Paşa'nın, İskenderiye'den başlayıp Kahire üzerinden Kızıldeniz'e ulaşacak bir demiryolu inşa imtiyazını İstanbul'u aradan çıkarıp doğrudan İngilizler'e vermesi Osmanlı Devleti'yle İngiltere arasında diplomatik krize yol açtı. Devletin kararlı tutumu karşısında İngiltere ve Abbas Hilmi Paşa geri adım attı; neticede imtiyaz padişahın fermanyıyla verildi. 1856'da tamamlanan İskenderiye-Kahire demiryolu Osmanlı sınırları içinde yapılan ilk demiryoludur.

Hazinenin maaşları ödeyemeyecek duruma gelmesi üzerine hükümet Fransa'dan 55 milyon frank borç almayı kararlaştırdıysa da Sultan Abdülmecid buna karşı çıktı ve hazine 2,2 milyon frank tazminat ödeyerek bu işi kapattı. Ancak devletin Avrupa piyasaları ve siyasal çevrelerinde itibar kaybına yol açan krize sebebiyet veren Sadrazam Mustafa Reşid Paşa görevinden alındı. 1852'de sadâretin dört defa el değiştirmesi malî ve siyasî krizin şiddetini göstermektedir. Bu tarihte yapılan bir düzenlemeyle valilerin yetkileri arttırıldı. Dış politikada ise asıl amacı Osmanlı ülkesinde nüfuzunu ve çıkarlarını pekiştirmek olan Rusya, Kudüs ve civarındaki kutsal yerlerle ilgili bazı taleplerde bulundu; ayrıca Ortodoks tebaanın hâmisi olarak tanınması için Osmanlı Devleti'ne ulti-matom verdi. Ultimatomon reddedilmesi üzerine 1853'te iki devlet arasında

TANZİMAT

savaş başlayınca Osmanlı Devleti İngiltere, Fransa ve Sardunya'nın ittifakını temin etti. 1854 yılında savaş devam ederken ilk dış borçlanma gerçekleşti. Dış borçlanma, daha sonra Osmanlı devlet adamlarının çok sık başvuracağı bir finansman aracı haline geldi. Savaş neticesinde Rusya mağlûbiyeti kabul etti. Bu arada İstanbul'a gelen müttefik ordularının yol açtığı nüfus yoğunluğu şehrin alt yapı sorunlarını ortaya çıkardı. 25 Temmuz 1855 tarihinde şehremaneti kuruldu.

26 Eylül 1854'te Meclis-i Âlî-i Tanzimât tesis edildi; Meclis-i Vâlâ'nın yargı ve yasa olarak belirlenen faaliyet alanlarından yasama görevini üstlendi. Ertesi yıl Meclis-i Tanzimât'ta bir medenî kanunun hazırlanması amacıyla kurulan komisyon, Metn-i Metîn isimli kanun çalışmasının sadece, metni bugün elde bulunmayan "Kitâbü'l-Büyû" kısmını hazırlayabildi ve görevini tamamlayamadan dağıldı. Ayrıca Fransız Ticaret Kanunu'nun ikinci kitabı İflâs Kanunnâmesi adıyla yürürlüğe kondu. 1837'de icat edilen telgraf Kırım savaşı esnasında Osmanlı ülkesine girdi. Sultan Abdülmecid, 1847'de iki Amerikalı'nın telgrafı tanırtmasının ardından İstanbul ile Edirne arasında bir hat döşenmesini emretti, Şumnu'ya kadar uzatılan hat 1855'te açıldı. Bu arada İngilizler Varna-Kırım ve Varna-İstanbul, Fransızlar, Varna-Şumnu-Rusçuk-Bükreş arasında askerî telgraf hatları inşa etti. Telgrafın yaygınlaşmasıyla 29 Mart 1855'te sadârete bağlı bir telgraf müdürlüğü kuruldu. Başlangıçta Fransızca olan haberleşme dili yaklaşık yedi ay sonra Türkçe'ye çevrildi. 17 Ağustos'ta kadı yetiştirmek için Muallimhâne-i Nüvvâb kuruldu. 1855 Milletlerarası Paris Sergisi'ne Osmanlı Devleti de katıldı. Burada devletin kurduğu fabrikaların yanında ülkenin değişik yerlerinden getirilen yaklaşık 2000 ürün sergilendi. Bu dönemle ilgili kaydedilmesi gereken hususlardan biri de özellikle Âlî Paşa'nın çabalarıyla bürokrasi dilinin sadeleştirilmesi gayretidir.

Gayri müslimlerden cizye alınmasını Tanzimat Fermanı'yla ilân edilen eşitlik ilkesine aykırı bulan Avrupa devletleri öteden beri hükümet üzerinde ciddi bir baskı kurmuşlardı. Neticede, konuyu müzakere eden Meşveret Meclisi'nin görüşüne istinaden Sultan Abdülmecid'in 28 Mart 1855 tarihinde çıkan iradesiyle cizyenin îâne-i askeriyeye adı altında tahsili kararlaştırıldı. Osmanlı Devleti ayrıca Kırım savaşının ardından toplanacak olan Paris Kongresi'nden önce Sadrazam Âlî Paşa, Hariciye Nâzırı Fuad Paşa ve Şeyhülislâm Mehmed Ârif

Efendi ile İngiltere, Fransa ve Avusturya sefirlerinin de yer aldığı bir komisyon kurup Avrupa devletlerinin gayri müslim tebaaya haklar tanınması yönündeki taleplerini değerlendirdi ve 18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı ilân edildi. Burada gayri müslimlere vatandaşlık hukuku açısından müslümanlarla tam eşitlik sağlayan önemli haklar tanındı; böylece yabancı güçlerin devletin iç işlerine müdahalesi önlenmek istendi. Yeni fermanla, Tanzimat Fermanı'yla tebaaya verilen haklar ve daha önceki dönemlerde gayri müslimlere verilen muafiyetler teyit edildiği gibi bunların yeni ihtiyaçlara uyarlanması için hükümetin kontrolünde patrikhânelerde meclislerin kurulması öngörüldü. Patriklerin kaydı-hayat şartıyla görevlendirilmesi esas ve patriklerle ruhban devlete bağlılık yemini ettirilmesi şartı getirildi, kendilerine de maaş bağlandı. Gayri müslim cemaatlere hükümetin izniyle mâbed, hastahane, mektep gibi kurumları tamir etme ve yenilerini yapma imkânı tanındı. Bunların işlerinin ruhbanın ve halkın temsilcilerinden oluşan karma meclislerce yönetilmesi kararlaştırıldı. Kişilerin din ve mezheplerini değiştirmeye zorlanmaması ve bütün tebaanın devlet memuriyetine kabul edilmesi esasları benimsendi. Müslümanlarla gayri müslimler arasında veya her iki tarafın kendi aralarındaki davalara bakmak üzere karma mahkemelerin kurulmasına karar verildi. Bu hususlar Tanzimat Fermanı'nın bütün tebaanın, Islahat Fermanı'nın bilhassa gayri müslimlerin durumunu iyileştirmeyi amaçladığını göstermektedir. Öte yandan Paris Antlaşması'nın 9. maddesinde fermanın söz konusu edilmesi devleti taahhüt altına soktuğu gibi dış müdahaleyi davete zemin hazırladı (ayrıca bk. ISLAHAT FERMANI).

Kırım savaşı hazineye büyük bir maliyet yükledi, malî dengeleri bir daha düzeltilemeyecek derecede bozdu ve maliyeyi dış borç batağına sürükledi. Savaşın ardından 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü ve bağımsızlığı antlaşmayı imzalayan devletlerin ortak garantisine altına alındı; ayrıca Karadeniz tarafsızlaştırılıp silâhsızlandırıldı. Osmanlı devlet adamlarının beklentisinin aksine, Islahat Fermanı'nın ilânıyla birlikte büyük güçlerin devletin iç işlerine daha fazla müdahale ettiği yeni bir süreç girildi. Mustafa Reşid Paşa buna dikkat çekerek fermanı eleştirdi. Müslümanlar dış baskılar sonucunda neredeyse sadece gayri müslimlere yönelik haklar sağladığı, gayri müslim cemaat önderleri, cemaat-

leri üzerindeki güçlerini sınırlandırdığı için fermana karşı tavır aldılar. Hıristiyan ahalisi genelde fermanı olumlu karşıladı; fakat kendilerine askerlik yapma veya askerlik bedeli ödeme yükümlülüğünün getirilmesi hoşlarına gitmedi. Öte yandan yahudi ve Ermeniler'le aynı düzeye getirilmeleri öteden beri imtiyazlı durumda bulunan Rumlar'ı tedirgin etti. Islahat Fermanı'na göre, bütün tebaayı ilgilendiren konuların müzakere edildiği toplantılara katılmak üzere gayri müslim grupların temsilcileri bir yıllığına Meclis-i Vâlâ üyeliğine kabul edildi; dâimî üyelik için 1864 yılına kadar beklemeleri gerekiyordu. Bâbîâli'de bir komisyon kurularak fermanın maddelerinin uygulanmaya başlanmasıyla değişik tarihlerde Maraş, Halep, Şam, Lübnan, Cidde, Girit, Bosna-Hersek gibi yerlerde fermana tepki göstermek veya daha fazla hak talep etmek amacıyla isyanlar çıkarıldı. Merkezde de gelişmelerden rahatsızlık duyuldu. Nitekim 1859'da İstanbul'daki bazı devlet görevlileri ve siviller padişahı tahttan indirmek için Kuleli Vak'ası diye adlandırılan suikastı planladılar, fakat eyleme geçmeden yakalandılar.

14 Mart 1857'de Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin teşkiliyle birlikte eğitim işleri kabinede bir temsilciye kavuştu. Bu dönemin eğitim politikalarında göze çarpan bir husus medreselere dokunulmamasıdır. Bunun sebebi, Tanzimat bürokratlarının medreselerin ıslahıyla uğraşıp ulemâyı karşılarına alma yerine yeni mekteplerin önünü açarak medreseleri etkisiz hale getirme yöntemini benimsemeleriydi. Diğer taraftan eğitimde ve hukukta yeni oluşturulan mekteplerle mevcut dinî müesseselerin beraberce varlıklarını sürdürmeleri ikili bir yapı meydana getirdi. 1858'de ilk kız rüşdiyesi açıldı. Belediye teşkilâtı İstanbul'un semtlerine yaygınlaştırılmaya başlandı. 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu esas alınarak yeni bir ceza kanunnâmesi yayımlandı. Meclis-i Âlî-i Tanzimât'ta Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında kurulan bir komisyon, Tanzimat döneminde çıkarılan yerli kanunların en önemlilerinden biri olan Arazi Kanunnâmesi'ni hazırladı; bu kanun mevcut uygulamaların modern yöntemlerle bir araya getirilmesiyle oluşturuldu. Avrupa devletlerinin 1859'da ferman hükümlerinin uygulanmadığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne bir muhtıra vermeleri üzerine Rumeli'ye müfettişler gönderildi; fakat bu tedbir şikâyetleri ve baskıları önleyemedi. Bâbîâli baskıları hafifletmek için Şubat 1861'de adalet ve vergi sistemini is-

lah edeceğini ilân etti. Tanzimat'tan sonra karışıklık çıkan ve isyanlara sahne olan Lübnan'da Mârûnîler'le Dürzîler arasında meydana gelen olaylara Avrupa devletleri müdahale etti ve 1861'de Lübnan için özel bir nizamnâme çıkarılarak buranın mutasarrıflığına ilk defa vezir pâyesiyile bir hıristiyan paşa tayin edildi. İki reform meclisinin varlığı yetki kargaşasına yol açtığından 14 Temmuz 1861'de Meclis-i Âlî-i Tanzîmât ile Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adıyla birleştirildi.

İslahat Fermanı'nda ülkede yeni yolların yapılması da söz konusu edilmişti. 23 Eylül 1856'da zengin bir ticaret ve tarım potansiyeline sahip olan Batı Anadolu'da İzmir'le Aydın'ı demiryoluyla birbirine bağlama imtiyazı İngiliz sermayedarlarına verildi ve ortaya çıkan pek çok probleme rağmen Anadolu'da inşasına başlanan bu ilk demiryolu (İzmir-Kasaba hattı) 1866'da işletmeye açıldı. 2 Eylül 1857'de Dobruca ovasının zengin tarımsal imkânlarını değerlendirmek isteyen İngilizler'e Köstence-Boğazköy (Cernavoda) hattını inşa imtiyazı verildi. 4 Ekim 1860 tarihinde işletmeye açılan bu hat Osmanlı Rumelisi'nde yapılan ilk demiryoludur. Rumelî'de İngiliz sermayesiyle inşa edilen diğer bir hat 12 Şubat 1859'da imtiyazı verilip 7 Kasım 1866'da tamamlanan Rusçuk-Varna hattıdır.

1860'ta bir Türk vatandaşı tarafından çıkarılan ilk özel Türkçe gazete olan *Tercüme-i Ahvâl* ile basın hayatı hareketlendi ve gazetelerin çevresinde yeni bir aydın grubu oluştu. Fransız Ticaret Kanunu'nun mahkeme teşkilâtıyla zarar ve ziyana dair IV. cildi Ticaret Kanunu'na Zeyil adıyla yayımlandı. On bir yerde yeni ticaret mahkemeleri kuruldu ve yetkileri bütün ticarî davaları kapsayacak biçimde genişletilerek Fransız örneğine göre teşkilâtlandırıldı. 1861'de Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmaniyye teşkil edildi ve cemiyetin yayın organı *Mecmûa-i Fünûn*'da modern ilimlerle ilgili bilgi ve gelişmelere yer verildi. 25 Haziran 1861'de Sultan Abdülmecid'in vefatı üzerine tahta kardeşi Sultan Abdülaziz geçti. Sultan Abdülmecid, padişahların yabancı elçilere muhatap olmama yönündeki uygulamayı terkederek onlarla doğrudan temas kurmuş, İngiltere'nin İstanbul elçisi Stratford Canning başta olmak üzere elçilerle bir araya gelmiş, hatta Kırım savaşı'ndan sonra sefaretlerle düzenlenen balolara katılmıştır.

Sultan Abdülaziz reformları sürdürceğini açıkladı. Ticaret davalarını takip edilecek usul hakkındaki mevzuat eksikliği, Fransız Ticaret Usul Kanunu'nun 1861'de Usûl-i Muhâkeme-i Ticâret Nizamnamesi adıyla tercüme edilmesiyse giderildi. Tanzimat'ın ardından piyasaya sürülen

ve sıkıntılara yol açan kâğıt para 1862'de tedavülden kaldırıldı. 2 Şubat 1862'de Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'ne bağlı Matbuat Müdürlüğü kuruldu. Ertesi yıl halka açık dersler şeklinde eğitime başlayan Dârülfünun'un iki yıl sonra çıkan Hocapaşa yangınında binasının yanması yüzünden faaliyetlerine ara verildi. 1860 yılından itibaren Rumlar'a, 1863'te Ermeniler'e ve 1865'te yahudilere verilen cemaat nizamnameleri âdetâ birer anayasa hükmündeydi. Böylece her üç cemaat, cemaatlerinin dinî işlerini görecek ruhanî meclislerinin yanında idarî işlerle uğraşan ikinci birer meclise kavuştu. Ancak tebaa arasında oluşturulmaya çalışılan yakınlık ve birlik tam aksi bir yönde gelişti ve cemaatler birbirinden daha çok uzaklaştı. İslahat Fermanı'na göre devlet memuriyetine alınmaya başlanan gayri müslimler askerlik yükümlülüklerini yerine getirmemek için direndiler ve bedel ödeyerek devletin de uygulanmasını pek mümkün görmediği askerlikten muaf oldular.

13 Ocak 1863'ten itibaren posta pulu kullanılmaya ve İstanbul'un değişik yerlerine posta kutuları konulmaya başlandı. Fransız Ticaret Kanunu'nun deniz ticaretine dair II. cildi tercüme ve adapte edilerek Ticâret-i Bahriyye Kanunnâmesi adıyla yayımlandı. Sultanahmet'te Sergi-i Umûmî-i Osmânî düzenlendi; sergide 15.000 civarında tarım ve sanayi ürünü yer aldı. 1856 yılında teşkil edilen İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası tasfiye edilip İngiliz ve Fransız ortak sermayesiyle Bank-ı Osmânî-i Şâhâne kuruldu; yeni banka otuz yıl süreyle kâğıt para çıkarma imtiyazını elde etti. Hükümet, sayıları giderek artan gazete ve dergileri denetim altında tutabilmek amacıyla 1864'te Fransız Basın Kanunu'ndan yararlanıp Matbuat Nizamnamesi'ni neşretti. Yine Fransız sistemi esas alınarak Vilâyet Nizamnamesi çıkarıldı ve taşra teşkilâtı ciddi bir düzenlemeye tâbi tutuldu. Vilâyetlere geniş yetkili valiler tayin edildi. Vilâyetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar köylere bölündü. Vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde birer idare meclisi oluşturuldu. Bu meclislerde mahallî yöneticiler ve cemaat önderlerinin yanında müslüman ve gayri müslim halkın seçtiği ikişer temsilci bulunmaktaydı. Nizamname belediye teşkilâtlarının taşrada da kurulmasını öngörüyordu. Yeni sistemi uygulamak üzere Tuna valiliğine getirilen Midhat Paşa çiftçiyi desteklemek için tarım kredi sandığını (Memleket Sandığı) kurdu ve bu daha sonra Ziraat Bankası'nın temelini teşkil etti. 1865'te ilk

Bosna-Hersek vilâyeti tarafından Türkçe ve Boşnakça olarak çıkarılan *Bosna* gazetesinin 28 Mayıs 1866 tarihli birinci sayısının ilk sayfaları

TANZİMAT

vilâyet gazetesi olan *Tuna* Türkçe ve Bulgarca neşredildi. Ardından diğer vilâyetler kendi gazetelerini çıkardı. Tuna vilâyetinde başarılı sonuçlar alınınca 1867'de sistem Yemen ve Bağdat'ın dışındaki bütün ülkede yaygınlaştırıldı. Midhat Paşa'nın valiliğine gönderildiği Bağdat 1869'da sisteme dahil edildi. 1871'de çıkarılan İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizamnâmesi nahiyenin statüsünü daha belirgin duruma getirdi. Girit, Bosna, Lübnan gibi yerler özel durumları göz önünde bulundurularak ayrı nizamnâmelerle idare edildi. Yemen, Hicaz ve İstanbul genel vilâyet düzenlemesinin dışında bırakıldı.

1865'te İstanbul'da şehir içi posta hizmetleri iltizama verildiyse de iki yıl sonra faaliyetlerini nihayete erdirdi. Yine bu tarihten itibaren, Yeni Osmanlılar diye adlandırılacak olan bir grup aydın, kamuoyu oluşturmada basını bir araç şeklinde kullanıp özellikle dış politika konusunda hükümeti eleştirmeye başladı. Bunlar, Fuad Paşa ve Âlî Paşa gibi Tanzimatçılar'ın Avrupa merkezli dış politikalarını beğenmedikleri gibi onları fazla asrî ve otoriter buluyordu. Ocak 1863'te Mısır valisi olan İsmâil Paşa ile birlikte Mısır sorunu farklı bir boyut kazandı. Abdülaziz aynı yıl Mısır'a gitmiş ve görkemli biçimde ağırlandı. İsmâil Paşa, Sultan Abdülaziz'e ve devlet adamlarına zengin hediyeler vererek Bâbîâlî'den imtiyazlar koparmayı başardı. 28 Mayıs 1866'da Mısır'ın vergisini çoğaltıp ekberiyet esasına dayanan veraset usulünü değiştirdi ve Mısır idaresinin babadan oğula intikalini sağladı. Bu düzenlemeden beş gün sonra kendisine hidivlik unvanı verilerek yetkileri daha da arttırıldı.

Âlî Paşa 1867'de çıkardığı bir kararname ile basın üzerinde ciddi sınırlamalar getirdi ve gazete kapatmayı kolaylaştırdı. Aynı yıl Âlî Paşa'ya karşı bir suikast planladıkları gerekçesiyle hükümetin baskılarına mâruz kalıp Avrupa'ya kaçan Yeni Osmanlılar, Mısır'da veraset usulünün değiştirilmesiyle haklarını kaybeden Prens Mustafa Fâzıl Paşa'dan destek gördüler. Mustafa Fâzıl, bu sırada Paris'te Sultan Abdülaziz'e hitaben kaleme aldığı meşhur mektubunu neşretti. Avrupa'nın çeşitli yerlerinde çıkardıkları gazetelerle muhalefetlerini sürdüren Yeni Osmanlılar, Âlî Paşa'nın ölümünün (1871) ardından İstanbul'a döndüler. Bu dönemde Avrupa edebiyatından Türkçe'ye tercüme yapıldı; ayrıca tiyatrunun girişiyle birlikte İstanbul'un kültürel hayatı canlandı. 1812 Bükreş Antlaşması'ndan beri imtiyazlı konumda bulunan ve daha sonra özerk bir statüye ka-

vuşan Sırbistan'daki son Osmanlı askerleri de geri çekildi ve Belgrad'da Osmanlı hâkimiyetinin alâmeti olarak sadece kaledeki Sırp bayrağının yanında dalgalanan Osmanlı bayrağı kaldı. Yine büyük devletlerin baskıları sonucu Islahat Fermanı'na istinaden yabancı uyruklulara Hicaz vilâyeti hariç Osmanlı ülkesinde serbestçe mülk edinme hakkı tanındı.

Sultan Abdülaziz, Fransa İmparatoru III. Napolyon'un kendisini Milletlerarası Paris Sanayi Sergisi'ne davet etmesi üzerine 21 Haziran 1867'de yanında şehzadeler ve Hariciye Nâzırı Fuad Paşa olduğu halde Avrupa seyahatine çıktı. Seyahatin asıl amacı, hem Girit konusunda zaman kazanmak hem de Avrupa kamuoyundaki Osmanlı imajını düzeltmekti. Yaklaşık bir buçuk ay süren bu seyahat esnasında Sultan Abdülaziz Paris, Londra, Brüksel, Koblenz, Viyana ve Budapeşte'yi ziyaret etti; III. Napolyon, İngiltere Kraliçesi Victoria, Belçika Kralı II. Leopold, Prusya Kralı I. Wilhelm, Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'le görüştü ve Avrupa'yı ziyaret eden ilk Osmanlı padişahı oldu. Askerî kuruluşları, eğitim ve sanayi kurumlarını da ziyaret edip sanayici ve girişimcileri kabul eden padişah 7 Ağustos 1867'de Varna üzerinden İstanbul'a döndü.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye 5 Mart 1868 tarihinde Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye adıyla ikiye ayrıldı. Şûrâ-yı Devlet'in başkanlığına Midhat Paşa, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin başına Ahmed Cevdet Paşa getirildi; gayri müslimler her iki mecliste temsil ediliyordu. Şûrâ-yı Devlet, Fransa'daki Conseil d'Etat esas alınarak oluşturuldu. Öte yandan Sadrazam Âlî Paşa, Fransa'nın İstanbul sefiri De Bourrée'nin etkisiyle 1804 tarihli Fransız Medenî Kanunu'nun tercüme ve adaptasyonunu gündeme getirdi; ancak başta Fuad Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa olmak üzere bazı devlet adamlarının karşı çıkmaları neticesinde 1868'de Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında Mecelle Komisyonu kurularak yaklaşık sekiz yıl süren bir çalışma sonucunda *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* hazırlandı. Hanefî fikhına göre düzenlenen *Mecelle*'nin miras ve aile hukuku kısmı eksiktir. 1868'de Âlî Paşa ile Fuad Paşa'nın çabaları ve Fransızlar'ın baskısıyla Avrupa usulünde eğitim yapmak üzere Galata Sarayı Mekteb-i Sultânîsi açıldı; mektebin ilk öğrencileri arasında müslümanların oranı % 50'nin altındaydı. Şûrâ-yı Devlet'in çalışmaları neticesinde çıkan 1869 tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ile, merkez ve taşra teşkilâtlarıyla içeriği esaslı bir şekilde düzen-

lenen eğitim sıbyan, rüşdiye, idâdiye, sultânîye ve yüksek öğrenim olmak üzere beş kategoride ele alındı. Bunlardan ilk ikisi hızla yaygınlaştırılırken sadece birkaç idâdi açılabilir; Mekteb-i Sultânî ise uzun yıllar tek örnek olarak kaldı. 1870'te ikinci defa tedrisata başlayan Dârülfünun'da dersler ancak 1873 yılına kadar devam edebildi.

1869'da Osmanlı ordusunda önemli bir ıslahat yapan Serasker Hüseyin Avni Paşa, Osmanlı askerlerini yedi orduya ayırdı ve askerlik süresini dört yıla sınırlandırdı; tâlim usullerini yeniledi. Öte yandan Sultan Abdülaziz'in çok önemseydiği donanmanın güçlendirilmesi için büyük paralar harandı. Bu dönemdeki imar faaliyetleri arasında dikkat çeken bir hadise de Süveyş Kanalı'nın Avrupa devletlerinin hânedan mensuplarının katıldığı görkemli bir törenle açılmasıydı. Sadrazam Âlî Paşa, Rumeli'de demiryolu yapımını çok mühimsemekteydi; zira bu sayede Avrupa ile daha rahat bağlantı kurulacak ve ilişkiler artacaktı. Fakat üç değişik grupla anlaşma yapılmasına rağmen bir sonuç elde edilemedi. Bunun üzerine Avrupa'ya gönderilen Nâfia Nâzırı Dâvud Paşa, 17 Nisan 1869'da Macar yahudisi Baron Hirsch ile bir anlaşma imzaladı. 2000 km. uzunluğunda olması tasarlanan bu hat yedi senede tamamlanabilirdi. Hirsch çeşitli oyunlarla, uzun yıllar devletin başına dert olan bu demiryolundan elde ettiği kazanç sayesinde Avrupa'nın en zengin kişileri arasına girerken devlet bütün fedakârlıklarına rağmen belirlenen hedeflere ulaşamadı. Aynı yıl çıkarılan Tâbiyyet-i Osmâniyye Kanunu ile vatandaşlıktan çıkma hükümetin iznine bağlandı ve Osmanlı ülkesinde yaşayan müslim-gayri müslim herkes Osmanlı kabul edildi. 1870'te Bulgar kilisesi Rum patrikliğinden ayrıldı. Bu arada Almanya-Fransa savaşını fırsat bilen Rusya, Paris Antlaşması'nın Karadeniz'le ilgili hükümünü tanımadığını bildirdi. Bunun üzerine toplanan konferansın sonunda imzalanan 13 Mart 1871 tarihli Londra Antlaşması ile Karadeniz için öngörülmüş olan yasaklar kaldırıldı ve Bâbîâlî dost devletlerin savaş gemilerine Boğazlar'dan geçiş izni vermesi hususunda serbest bırakıldı.

Mustafa Reşid Paşa'nın ölümünden (1858) sonra genelde Bâbîâlî'ye hâkim olan Fuad Paşa'nın 1869'da, Âlî Paşa'nın 1871'de vefat etmesinin ardından saray ve Bâbîâlî arasındaki iktidar mücadelesi yeniden başladı. 1871-1875 yıllarında sekiz defa sadâret değişikliği yapılması bu mücadelenin ciddiyetini göstermektedir.

Sultan Abdülaziz'in 8 Eylül 1871'de sadârete getirdiği Mahmud Nedim Paşa, ten-sikat gerekçesiyle Âlî Paşa'nın ekibini tasfiye edip merkez ve taşra bürokrasisini karıştırdı; memurların bir kısmını görevinden aldı, bir kısmının yerlerini değiştirdi, ayrıca vilâyetlerin tahsisatını kısıtladı. Posta Nezâreti ile Telgraf Müdürlüğü, 21 Eylül 1871 tarihinde Posta ve Telgraf Nezâreti adıyla birleştirilerek Dahiliye Nezâreti'ne bağlandı. Dış siyasette Fuad ve Âlî paşaların Avrupa ekseni çizgisinden sapıldı ve Rusya'ya meyledildi. Ancak çıkan tepkiler üzerine Mahmud Nedim Paşa 31 Temmuz 1872'de görevden alındı ve yerine Midhat Paşa getirildi; fakat o da Bâbîlî'yi savunması yüzünden birkaç ay sonra azledildi. Hükümet bir ara demiryollarını yabancı sermaye yerine kendi imkânlarıyla yapmak istedi. 1871'de inşasına başlanan Haydarpaşa-İzmit demiryolu 3 Mayıs 1873'te, 1873'te başlanan Mudanya-Bursa demiryolu 1875'te tamamlandıysa da düzgün ve sağlam inşa edilemediği için bu hatlardan verim alınamadı. Yapılan hukukî bir düzenlemeyle vakıfların satılması kolaylaştırıldı. Öte yandan Anadolu'da yaşanan kıtlık, kuraklık ve ağır kış şartları yüzünden binlerce insan öldü, hayvanlar telef oldu, vergi gelirleri düştü.

1875'te başlayan Hersek isyanını önleyebileceğini söyleyen Mahmud Nedim Paşa ikinci defa sadârete getirildi; bütçedeki 5 milyon liralık açığı kapamak ve yeni gelir kaynakları bulabilmek amacıyla Rus büyükelçisi İgnatiev'in etkisi altında bir plan hazırladı. Planda, devletin düzenli borçlarının faizi ve ana parası için ödenmesi gereken yıllık 14 milyon liranın yarısının ödenmesi, diğer yarısının 5 milyonuyla bütçe açığının kapatılması ve 2 milyon lira ile ordunun giderlerinin karşılanması öngörü-lüyordu. Beş yıl süreyle borç ve faizlerin yarısının nakit, yarısının % 5 faizli senetle ödenmesine dair 6 Ekim 1875 tarihli hükümet kararının ilân edilmesi tahvil fiyatlarında hızlı bir düşüşe, içte ve dışta büyük tepkilere yol açtı. Bu arada Hersek'teki isyan Bosna'ya sıçradı. Ardından Bulgarlar hareketlendi; yakalanan elebaşlar İgnatiev'in devreye girmesiyle serbest bırakılınca âsiler daha da cesaretlendi. Balkanlar'daki isyanlar Rusya'nın etkisiyle güç kazandı. Fransa ve Almanya konsoloslarının ölümüyle sonuçlanan Selânik olayı devleti iyice zora soktu; bütün bunlar Avrupa kamuoyunu tamamen Osmanlı Devleti aleyhine çevirdi. İktidarı ele geçirmek isteyen Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın yönlendirmesiyle İstanbul'daki med-

rese talebeleri ayaklandı. 11 Mayıs 1876'da Mahmud Nedim Paşa sadâretten azledilip yerine Mütercim Rüşdü Paşa getirildiyse de ortalık durulmadı.

Mütercim Rüşdü Paşa, Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa önderliğinde bir grup yüksek rütbeli sivil ve asker 30 Mayıs'ta bir ihtilâlle Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine V. Murad'ı tahta çıkardı. Beş gün sonra meydana gelen Sultan Abdülaziz'in şüpheli ölümü işleri daha da karıştırdı. Bu arada 2 Temmuz'da Sırbistan ve ardından Karadağ otonom biçimde bağlı buldukları Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilân ettiler. Rusya'nın âsileri kıskırtması yanında Rus gönüllüleri bizzat savaşta rol aldılar. Osmanlı kuvvetleri bir haftalık savaş neticesinde Sırp ordusunu yendi, ancak dış müdahalelerden çekindiği için daha ileriye gidemedi. Öte yandan İstanbul'da yeni padişahın cülûs hatt-ı hümayununda Kânûn-ı Esâsî'den bahsetmemesi Midhat Paşa'yı ve arkadaşlarını hayal kırıklığına uğrattığı gibi kısa sürede yaşadığı kanlı olaylar V. Murad'ın ruh sağlığını bozdu. V. Murad'a uygulanan tedaviler sonuç vermeyince Kânûn-ı Esâsî'yi ilân etmesi şartıyla 31 Ağustos'ta II. Abdülhamid tahta geçirildi. Osmanlı ordusu Eylülde tekrar saldırı başlatan Sırp'ı bozguna uğrattıysa da Rusya'nın ultimatomu üzerine harekâtı durdurmak zorunda kaldı. Ardından büyük devletler Balkan sorununu görüşmek için milletlerarası bir konferansın toplanmasını kararlaştırdı.

Aralarında Ziyâ Bey (Paşa) ve Nâmık Kemal gibi aydınların da bulunduğu Midhat Paşa başkanlığındaki komisyon 7 Ekim'de Kânûn-ı Esâsî'yi hazırlama çalışmalarına başladı. Çalışmalar devam ederken 19 Aralık 1876'da Midhat Paşa sadârete getirildi; 23 Aralık'ta, yani Tersane Konferansı'nın başladığı gün Meşrutiyet ilân edilerek Kânûn-ı Esâsî yürürlüğe konuldu. On iki başlık altında 119 maddeden oluşan Kânûn-ı Esâsî biri halkın temsilcilerinin seçeceği üyelerden meydana gelen Meclis-i Meb'ûsan, diğeri padişahın tayin edeceği üyelerden meydana gelen Meclis-i A'yân olmak üzere iki meclisli bir parlamentoyu öngörüyordu (bk. KÂNÛN-ı ESÂSÎ). II. Abdülhamid henüz parlamento açılmadan 5 Şubat 1877'de Midhat Paşa'yı sürgüne gönderdi. Osmanlı Parlamentosu (Meclis-i Umûmî) 19 Mart 1877'de Dolmabahçe Saray'ında yapılan törenle açıldı. Birinci faaliyet devresi 28 Haziran 1877'de sona eren Meclis-i Meb'ûsan'ın ikinci dönemi 13 Aralık 1877'de başladı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile iç ve dış sorunların gölge-

sinde çalışmalarını yürüten meclis bu ikinci devrede savaştaki hezimetin sorumlusu kabul ettiği padişaha ve hükümete karşı daha sert bir üslup kullandı. Neticede Kânûn-ı Esâsî'nin verdiği yetkiye dayanan II. Abdülhamid 13 Şubat 1878'de meclisi süresiz tatil etti; Meclis-i A'yân'ın üyeleri kaydıhayat şartıyla tayin edildikleri için parlamentonun feshinden sonra da sıfatlarını muhafaza ettiler.

Genel olarak değerlendirildiğinde Tanzimat reformlarının planlı ve programlı olmaktan ziyade pratik ihtiyaçlara cevap verebilecek bir karakter gösterdiği söylenebilir. Bunun sebebi Tanzimatçıların reformları anlayıp hayata geçirecek memurlara, sağlam bir malî yapıya ve reformları inceden inceye planlayıp uygulayacak zamana sahip olmamalarıydı. Ayrıca eğitim işine geç el attılar; şeyhülislâmlık ve Evkâf-ı Hümayun Nezâreti gibi dinî kurumların denetiminde bulunan eğitime müdahale etmeyi göze alamadılar. Bu ise reformların kısa vadeli pratik çözümler şeklinde ortaya çıkmasına yol açtı. Öte yandan zaten iyi olmayan maliyenin durumu, uygulanan yeni malî programların başarıya ulaşmaması ve reformların fazladan getirdiği masraflar neticesinde daha da bozulduğu gibi etkili bir vergi tahsil sistemi gerçekleştirilemedi. Malî buhran, bürokrasinin ve kadroların genişlemesine ve artan israfa paralel olarak daha da ağırlaştı. Fıilî durumlar ve dünyadaki siyasî gelişmeler Tanzimatçıları aceleci ve âni kararlar verip uygulamak durumunda bıraktı. Bir taraftan devletin varlığını tehdit eden dış meselelerle ve iç isyanlarla uğraşırken bir taraftan da reformları uygulamaya çalıştılar.

Büyük devletlerin İstanbul'daki sefirleri bu dönemde sürekli devletin iç işlerine müdahale ederek durumu daha da zorlaştırdılar. Esasen bu konudaki sorumluluğun önemli bir bölümü Sultan Abdülmecid ile Mustafa Reşid Paşa'ya aitti. Zira Sultan Abdülmecid, önceki padişahların aksine İngiltere'nin İstanbul sefiri Stratford Canning ile sık sık bizzat görüştü ve bilgi alışverişinde bulundu. 1846-1857 yılları arasında altı defa sadârete getirilen Reşid Paşa da İngiltere'nin desteğini aldı. Bu durum, kendisinden sonra gelen devlet adamlarının iktidarda kalmak veya iktidarı ele geçirmek amacıyla aynı yolu denemelerine yol açtı. Nitekim Mehmed Emin Âlî Paşa, Fuad Paşa ve Rızâ Paşa Fransa'nın ve Mahmud Nedim Paşa Rusya'nın desteğini aldı. Reşid Paşa'nın, Âlî Paşa'nın sadrazamlığı döneminde ilân

TANZİMAT

edilen İslahat Fermanı'nı dış güçlerin devletin iç işlerine müdahale vasıtası sayıp eleştirmesi trajik bir çelişkidir. Neticede bürokratların iktidar mücadeleleri, dış güçlerin müdahalesi ve reform karşıtlarının muhalefeti yüzünden reformlar zaman zaman yavaşladı, hatta bazan kesintiye uğrama noktasına geldi ve kurulan müesseselerde sık sık değişiklikler yapılmak zorunda kalındı.

BİBLİYOGRAFYA :

Lutfi, *Tarih*, VI, 59-65; VIII, 93-98; *Tanzimat I*, İstanbul 1940; R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876*, Princeton 1963; a.m.f., "Tanzimat", *EP* (Ing.), X, 201-209; A. Cunningham, "Stratford Canning and the Tanzimat", *Beginnings of Modernization in the Middle East* (ed. W. R. Polk – R. L. Chambers), Chicago 1968, s. 245-264; Ed. Engelhardt, *Tanzimat* (trc. Ayda Düz), İstanbul 1976; Stanfor J. Shaw – E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (trc. Mehmet Harmanlı), İstanbul 1983, II, tür.yer.; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, Ankara 1987, s. 97-104; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1987; a.m.f., *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000; Thomas Scheben, *Verwaltungsreformen der frühen Tanzimatzeit: Gesetze, Maßnahmen, Auswirkungen*, Frankfurt 1991; Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 139-209; a.m.f., "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, Ankara 1994, s. 55-84; Ali Akıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856*, İstanbul 1993; Gülnehal Bozkurt, *Batu Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996, tür.yer.; Judy Upton-Ward, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Osmanlı*, Ankara 1999, II, 119-129; Moshe Ma'oz, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplum Üzerindeki Etkisi" (trc. Hayrettin Pınar), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (der. Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanlıoğlu), Ankara 2006, s. 187-203; Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *TTK Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 611-622; a.m.f., "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *a.e.*, XXVIII/112 (1964), s. 623-690; Mahir Aydın, "Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *a.e.*, LVI/215 (1992), s. 69-165; Butrus Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *WI*, XXXIV/2 (1994), s. 173-203; A. D. Novıçev, "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları" (trc. Darhan Hıdıralı), *İlmi Araştırmalar*, sy. 5, İstanbul 1997, s. 279-289; Mehmet Yıldız, "1856 İslahat Fermanına Giden Yolda Meşruiyet Arayışları (Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslâmî Temelleri)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 7, İstanbul 2002, s. 75-114; A. Cevad Eren, "Tanzimat", *İA*, XI, 718-720.

ALİ AKYILDIZ

TANZİMAT EDEBİYATI

Tanzimat'ın ilânından
yirmi yıl kadar sonra
Türk edebiyatında başlayan
yenileşme süreci
(bk. BATILILAŞMA).

TAOCULUK

Çin kökenli dinî-felsefî sistem.

Taoculuk (Taoizm, Daoizm), Konfüçyüsçülük'le birlikte 2000 yıldan fazla bir süredir Çin'de hayatın her alanını biçimlendirmiş iki büyük yerel dinî-felsefî sistemden biridir. Temelinde "yol" mânasında tao (dao) kavramının yer aldığı Taoculuğun Çince karşılığı Dao-cia'dır (yolun nesli). Kökeni eski Çin Şamancılığı'na dayanan Taoculuk tabiatla uyum halinde olmayı, müdahaleden kaçınmayı, basitliği ve sadeliği savunan bir düşünce ve inanç sistemidir.

Tarihsel Gelişim. Gelenekte Taoculuğun başlangıcı milâttan önce VI. yüzyılda yaşayan Lao-tzu'ya (Laozi) dayandırılır. Taoculuk esasen bilgi ve hikmete ulaşmayı amaçlayan felsefî bir sistem olarak doğdu. Temel kavram ve ilkeleri sırasıyla Lao-tzu ve Zhuangzi'ye atfedilen *Tao-te Çing* (m.ö. VI-III. yüzyıllar) ve *Zhuangzi* (m.ö. 350) adlı klasik metinlerde yer alır. Taoculuk bu metinlerin yazarlarına atıfla Lao-Zhuang felsefesi diye de anılır. Felsefî Taoculuk milâdi XIII. yüzyıla kadar müstakil bir sistem halinde devam etmekle birlikte milâttan önce II. yüzyılda atalara tapınma, tabiat tanrılarına yönelik inanç ve ölümsüzlük arayışı gibi eski Çin inançlarını da içine alacak şekilde dinî Taoculuğun (Dao-cia) doğuşunu hazırladı. Huangdi, Sarı İmparator (m.ö. 259-210) ve Han hânedanı (m.ö. 202-m.s. 220) dönemlerinde Taocu öğretiler rağbet gördü. Taoculuğun tam bir din haline gelişi, Zhang Daoling'in milâttan sonra 142'de, tanrılaştırılan Lao-tzu'dan vahiy / öğreti aldığını iddia etmesiyle başladı. Üstat olarak bilinen Zhang'ın kurduğu Tianşi Dao (semavî üstatlar yolu) ölümünden sonra oğlu ve torununun önderliğinde bağımsız bir dinî harekete dönüştü. Bu dinin rahiplerine yapılan bağıştan dolayı "beş ölçek piriç yolu" olarak da bilinen bu örgütlenme sonucunda siyasî ve dinî güce sahip, Tao kavramını merkeze alan bir topluluk oluştu. Kuzey Çin'de Wei hânedanı döneminde (220-265) Taoculuk hânedan tarafından resmen tanınan bir inanç durumuna geldi. Semavî üstatlar yolu mez-

hebiyle Güneydoğu Çin'in yerel dinî gelenekleri arasındaki en önemli birleşme ise IV. yüzyılda gerçekleşti. Gelişerek devam eden bu dine, Shangqing ve Mao Şan (Mao dağı) adlarıyla bilinen Taocu ekol öncülüğünde geleneksel büyü teknikleri ve simya öğretisinin yanı sıra ölümden sonraki hayat ve cennete yükselip Tao'ya daha yakın olma fikri girdi. Zâhid keşişler sınıfı ortaya çıktı. Ayrıca başta cinsel törenler olmak üzere bazı uygulamaların önemi azaldı. Bu şekilde semavî üstatlar yolu akımında gerçekleştirilen yenilikler sayesinde Taoculuk üst sınıflar tarafından benimsenen bir din haline geldi; Kuzey Çin'de resmî din statüsüne yükseldi.

T'ang hânedanı döneminde (618-906) Taoculuk en parlak dönemini yaşadı. Hânedanın ilk imparatoru Li Yuan, Lao-tzu'nun soyundan geldiğini iddia etti. Song hânedanı devrinde (960-1279) imparatorlar Taocu metinlerin derlendiği, yaklaşık 5000 ciltten oluştuğu rivayet edilen *Dao Zang*'ı (Tao yasaları) bastırıldı ve yeni bir takım mezhepler ortaya çıktı. XIII. yüzyıldan itibaren Taoculuk, Budist mezhepleri karşısında geriledi ve bölünmelere uğradı. Bu dönemde ortaya çıkan mezheplerden en önemlisi Şuan şen (yüce saflık / mükemmellik) ismiyle anılan mezheptir. Meditasyona ağırlık veren bu mezhep birçok Taoist ritüelini basitleştirdi. Ming hânedanı döneminde (1368-1644) bölünme sürecini durdurmak için gösterilen çabalara rağmen XX. yüzyılın sonlarına kadar klasik Taocu gelenekle çeşitli alt gelenekler arasındaki kutuplaşma devam etti. 1849'daki halk isyanı ülke genelindeki Taocu ve Budist mâbedlerinin yıkımıyla neticelendi. XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve ülkeyi tekrar Konfüçyüsçü çizgiye taşımaya çalışan "yeni hayat" hareketi de Taocu merkezleri ortadan kaldırmaya çalıştı. 1949'da Mao Zedong liderliğindeki din karşıtı komünist devrimle birlikte diğer dinî unsurların yanı sıra Taoculuk da tamamen bastırıldı. Fakat 1982'de iktidara gelen Deng Xiaoping liderliğindeki yeni yönetimin hoşgörüsü tutumuyla Taoculuk Çin'de yeniden itibar görmeye başladı. Nitekim günümüzde çok sayıda Taocu mezhep varlığını sürdürmekte ve Taoculuğun Çin dışında başta Tayvan olmak üzere Malezya, Singapur, Kore, Japonya, Vietnam ve Tayland gibi Güney Asya ülkelerinde, ayrıca Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da mensupları bulunmaktadır.

Temel Kavramlar. Taoculuğun en temel kavramı olan tao basit anlamıyla "yol" kar-